

25.03.2016

Лібанова Е., академік НАН України, директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України

«Україна єдина» – це мета, а не гасло

Хоч би як вони розвивалися надалі, Україна вже ніколи не буде такою, якою була раніше, Донбас і Крим – також. Суспільство значною мірою поділене за ставленням до цих подій, до ролі в них місцевих жителів, регіональних еліт і Російської Федерації. Цей поділ необхідно долати, необхідно домагатися усвідомлення переважною частиною суспільства (в ідеалі – всім суспільством) важливості національної єдності, оскільки і безпека Української держави, і перспективи розвитку залежать не так від суто економічної ситуації і спроможності влади вирішувати поточні проблеми, як від загальних суспільних настанов ([Дзеркало Тижня, Україна](#)).

Події на Донбасі докорінно змінили соціопсихологічну ситуацію в Україні.

Хоч би як вони розвивалися надалі, Україна вже ніколи не буде такою, якою була раніше, Донбас і Крим – також. Суспільство значною мірою поділене за ставленням до цих подій, до ролі в них місцевих жителів, регіональних еліт і Російської Федерації. Цей поділ необхідно долати, необхідно домагатися усвідомлення переважною частиною суспільства (в ідеалі – всім суспільством) важливості національної єдності, оскільки і безпека Української держави, і перспективи розвитку залежать не так від суто економічної ситуації і спроможності влади вирішувати поточні проблеми, як від загальних суспільних настанов.

Нація, яка має чітко визначені перспективи, яка прагне спільних (інтегративних) для всіх цілей, у змозі витримати значні труднощі. Натомість, за відсутності єдиного бачення свого майбутнього тотальна поразка – неминуха. І, зрештою, не має значення, буде ця поразка обумовлена зовнішніми чи внутрішніми чинниками. Відповідно, нагальною потребою видається формування ефективної політики інтеграції українського суспільства.

Інтеграція українського суспільства має стати домінантою державної політики України. Водночас ідея соборності є й надалі залишатиметься панівною як серед населення, так і серед політикуму, тобто Україна ніколи не визнає анексію тимчасово окупованих територій.

Безумовно, інтеграція українського суспільства нині не може розглядатися поза контекстом подій на Донбасі. Необхідно зрозуміти й оцінити втрати, яких ці події вже завдали Україні, виокремити втрати непоправні, з'ясувати виклики, ризики та загрози, що виникатимуть у зв'язку із цим в осяжній перспективі, знайти нові можливості, які відкриваються через руйнування застарілої

економіки і, можливо, ментальності, а вже виходячи з цього розуміння – сформувані пропозиції щодо політики. Врахування у цих пропозиціях контексту подій на Донбасі, крім усього іншого, передбачає визначення варіантів їх подальшого розвитку. Зокрема, припускається, що:

- істотних змін ситуації на сході України не варто очікувати скоро: надто потужне соціопсихологічне напруження сформоване, і надто значні військові контингенти РФ задіяні;

- за будь-яких умов розвитку подій Україна не визнаватиме законності анексії тимчасово окупованих територій;

- перебіг подій не має зворотного напрямку: не можна перекреслити два роки війни, кров та страждання людей;

- інтеграція українського суспільства передбачає не тільки формування української самосвідомості у жителів Донецької та Луганської областей, а й готовність до об'єднання жителів інших регіонів;

- каталізатором зміцнення національної самоідентифікації може стати (але не конче стане) істотне підвищення рівня та якості життя українців;

- якими б не були темпи і навіть характер змін на Донбасі, загальна ідеологія інтеграції українського суспільства не змінюватиметься, може йтися лише про певні хронологічні корективи політики.

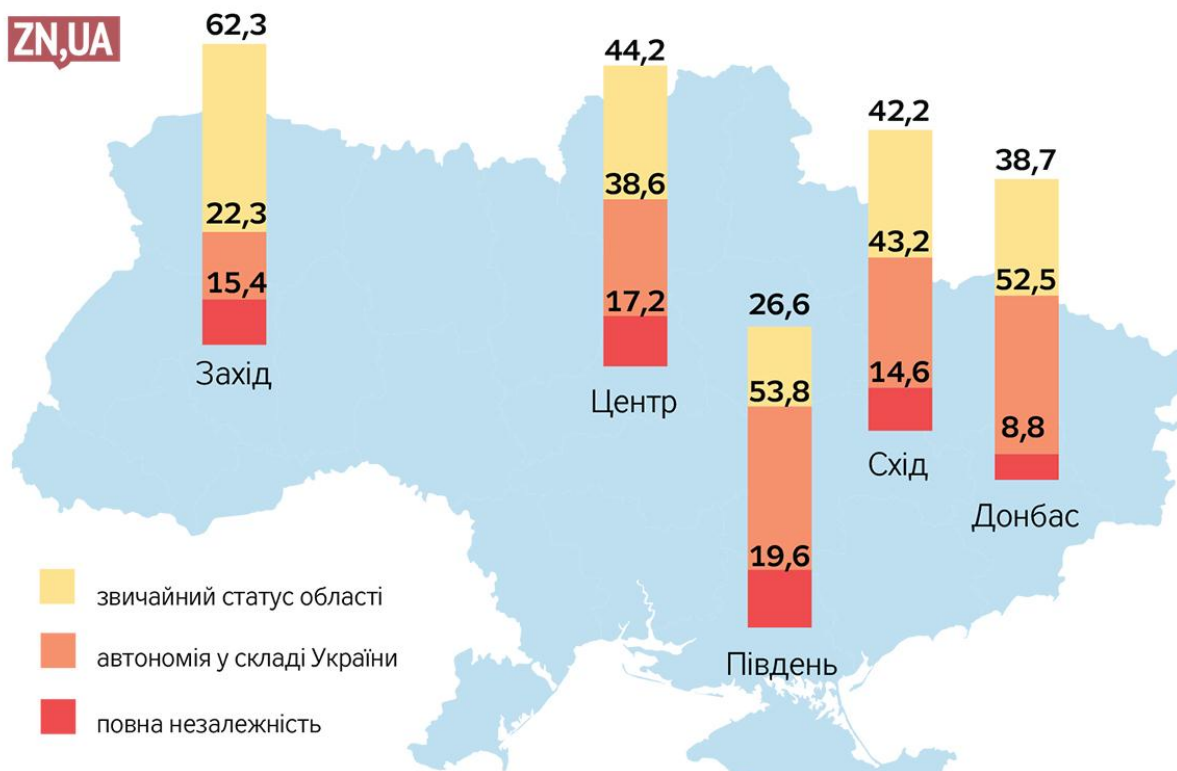
Всі спроби окреслення сценаріїв подальшого розвитку й оцінки ймовірності їх реалізації так або інакше виходять із політичних рішень передусім керівництва Російської Федерації та наших західних партнерів – США і ЄС. Загрози територіальній цілісності і безпеці України не є наслідком виключно російсько-українських відносин, – значною мірою вони відбивають зневажання глобальних принципів безпеки та світопорядку, інститутованих від середини минулого століття.

Поле рішень української влади насправді доволі вузьке, хоча вплив цього рішення на суспільне життя буде надзвичайно яскравим.

Якщо виходити з базових сценаріїв, визначених В. Горбуліним, – «тотальної війни»; «відтинання тимчасово окупованих територій», повної відмови України від окупованих територій і повного розриву з ними; «сателітності», тобто визнання автономії Донбасу і сепаратного миру з Росією на вигідних для неї умовах; «консервації конфлікту» на кшталт Придністров'я, Південної Осетії та Абхазії; «обмеженого військового протистояння та перманентних перемовин» за принципом «ні війни, ні миру», – Україна будь-що має обстоювати територіальну цілісність і державну незалежність при визнанні пріоритету національної єдності.

**Рис. 1. Підтримка населенням
можливих варіантів рішення щодо статусу
самопроголошених «ДНР» і «ЛНР»**

2015 р., % осіб, які визначились із відповіддю

Розраховано за даними: Українське суспільство 1992–2015 рр.. Моніторинг соціальних змін.
– Інститут соціології НАН України. Таблиці. Рукопис.

Особливості гібридної війни, за висновком фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, зокрема, полягають у її орієнтації не так на «анексію окремих територій, як на загальне ослаблення та дезорганізацію української влади, обмеження суверенітету і міжнародної правосуб'єктності української держави, руйнування її економічного потенціалу, виробничої транспортної, соціальної інфраструктури».

Фактично, війна йде за населення. І хоча, безперечно, «збирання земель російських» має неабиякий сенс у контексті сучасної політики Російської Федерації, пріоритетом у російсько-українських відносинах є формування жорсткої протидії будь-яким спробам України вийти з-під російського протекторату. Економічні чинники, звісно, мають сенс, але важливішими видаються суто політичні міркування.

Важливу роль у підготовці подій на Донбасі відіграла ідея зміни державного устрою України шляхом передачі владних повноважень і ресурсів не територіальним громадам, а регіонам, т. зв. федералізація, дуже вдало інкорпорована в політичну риторіку. І хоча, за даними Інституту соціології НАН України (2015 р.), на загал ідея соборності у країні панівна: 71 % населення (87 % жителів західних областей) є прихильниками єдиної унітарної

України, – 46 % жителів Донеччини є прибічниками федерального устрою, причому це стосується не автономії свого регіону, а устрою країни загалом. Такі настрої – типові для Донбасу, який демонстрував свої антистоличні (стосувалося це Петербурга, Москви чи Києва) уподобання впродовж усієї своєї історії. За висновком відомого в усьому світі дослідника феномену Донбасу Хіроакі Куромія, найвиразніше це виявлялось у кризові періоди. Характерно, що, як показує опитування, проведене 25.12.2014–15.01.2015 рр. Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», жителі Донбасу вирізняються за питомою вагою прихильників виходу зі складу України не тільки свого регіону (37 % проти 11,5 % загалом по Україні), а й, наприклад, Галичини (16 % проти 7). Отже, значно більша поширеність у регіоні орієнтацій на федеративний устрій Української держави пов’язана не тільки з прагненнями власного відокремлення.

Розраховано за даними: обстеження, проведене соціологічною службою Центру Розумкова в травні 2015 р. в усіх регіонах за винятком АРК та тимчасово непідконтрольних територій Донецької і Луганської областей

Реалізація ідеї федеративного устрою майже неминуче спричинила б якщо не прямий розпад Української держави на окремі феодальні володіння, то її перетворення на аморфне об'єднання територій з великим обсягом повноважень юридичної і політичної, зокрема зовнішньополітичної, самостійності. Своєю чергою, це стало б на заваді зміцненню соборності України, її європейської та, особливо, євроатлантичної інтеграції. Натомість розширення повноважень і збільшення фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування (територіальних громад) істотно посилює можливості населення контролювати діяльність влади та використання бюджетних коштів – і водночас унеможливує звинувачення виключно центральної влади в місцевих негараздах. Така політика помітно знизить імовірність конфліктів між регіонами та центром, сприятиме реалізації потенціалу толерування і стабілізації відносин між регіональними та центральними органами влади, тобто інтеграції українського суспільства в цілому.

Процеси в економічній сфері (регіональна дезінтеграція, диференціація, недосконала податкова і міжбюджетна політика тощо), спекуляція певних політичних партій і блоків на невігластві та фобіях населення створили поживний ґрунт для міфу про Донбас і Галичину як про полюси регіональної системи України і навіть концепт «двох Україн», яким «не зійтися ніколи». Насправді ж Донбас від Галичини відрізняється значно менше, ніж від Ростовської чи Белгородської областей. Але нехтувати ментальними відмінностями жителів різних частин України і не приділяти їм належної уваги в політиці не можна.

Новітні чинники трагедії Донбасу, що відіграли роль детонатора подій, зумовлені загальним нагромадженням ризик-потенціалу як у регіоні, так і в Україні загалом. Доволі умовно стосовно Донбасу їх можна поділити на внутрішні та зовнішні. До внутрішніх належать особливості економічної, криміногенної ситуації та поширення проросійських (прорадянських) настроїв у регіоні, зрада національних інтересів регіональними елітами, ідеологічна монолітність Донбасу за принципом «свій-чужий», економічний прагматизм і «федералістські» настрої місцевого населення, переважання російської мови в побутовому спілкуванні. Зовнішні чинники визначаються специфікою політичної ситуації в країні, масштабною корупцією та неадекватним реагуванням силових структур на зовнішні загрози, неготовністю України до інформаційної війни і впливом анексії АР Крим Російською Федерацією.

Економічні наслідки подій на Донбасі виходять далеко за межі зруйнованого регіону, – утворився цілий ланцюг економічних втрат. Так, втрата ринків сировини та збуту продукції численних підприємств, розміщених передусім у Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій областях, спричинила величезні втрати робочих місць і зростання безробіття, зменшення надходжень до бюджету і фондів соціального страхування. Необхідність ведення військових

дій і пов'язане з цим багатократне збільшення обсягів фінансування військової сфери закономірно призвели до зростання бюджетних витрат. Величезне ж, за масштабами, переміщення людей із тимчасово окупованих територій, т.зв. сірої зони, та частини поселень, що поблизу лінії розмежування, позбавило їх роботи, житла, засобів існування, а отже обумовило додаткове навантаження на й так напружений бюджет країни. Значних бюджетних витрат потребує відновлення зруйнованої інфраструктури на підконтрольних українській владі територіях Донбасу.

Цей, далеко не повний, перелік економічних втрат не вимірюється тільки грошми і не обмежується сьогоднішнім. Є дуже серйозні ризики та загрози, зокрема економічного характеру, подальшому розвитку України. Серед основних слід назвати низку маркетингових та логістичних загроз, насамперед сільському господарству, харчовій промисловості, енергетиці, транспорту, чия діяльність традиційно пов'язана з ринком Росії, а також із Донецчиною та Луганщиною. Бізнес потребує державної допомоги, передусім інформаційної, але не тільки, у пошуку нових ринків, налагодженні нових зовнішньоекономічних зв'язків. Близькість до зони військових дій, практично, знецінює для інвесторів – передусім зовнішніх, але й внутрішніх також – привабливість індустріально розвинених Харківської, Дніпропетровської, Запорізької областей. Тому після припинення воєнних дій на Донбасі сюди мають прийти передусім державні інвестиції, а держава має сприяти відновленню інфраструктури на концесійних засадах.

Боротьба за жителів Донбасу відбудуватиметься не тільки, а радше – не так на тимчасово окупованих територіях, як у підконтрольних Україні районах. Як показують різноманітні соціологічні опитування, тут уже відбулися значні ментальні зрушення. Так, за даними Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», у жовтні 2015 р. лише 4,2 % респондентів бачили майбутнє цих територій відокремлено від України (2,5 % – як незалежних держав і 1,7 % – у складі Росії) проти 74,1 % прихильників суверенітету України над ними, хоча ще у вересні 2014-го частка прихильників відокремлення від України сягала 42,1 % (16,2 % прагнули входження до складу РФ, а 25,9 % – незалежності) проти 49,5% тих, хто бажав залишатися у складі України. Однак такий поділ думок видається доволі хистким: усталеність виникне лише тоді, коли населення відчує реальні соціально-економічні і політичні переваги перебування у складі України. Але, за різними оцінками, тільки відновлення зруйнованої інфраструктури коштуватиме 15–18 млрд дол., яких в Україні нема. Тому без масштабної міжнародної допомоги – не кредитної, а грантової – більша частина окупованих сьогодні територій залишиться індустріальною пустелею, що не додасть шансів на реінтеграцію її населення.

Падіння рівня доходів у поєднанні зі страхом за життя (своє, своїх дітей та рідних) посилює зовнішньоміграційні настанови мешканців Донбасу, причому

за рахунок тих, хто прагне не тимчасово виїхати на заробітки або навчання, а назавжди змінити країну проживання. Невпевненість у майбутньому, продовження воєнних дій провокує такі настрої і в інших регіонах. Величезна шкода, якої завдає (і завдаватиме в майбутньому) масовий виїзд активних людей, пов'язана з тим, що вони працюватимуть в інших країнах, витратять там зароблені кошти, народжуватимуть там дітей.

Веду це до того, що політика України, спрямована виключно на забезпечення високого рівня та якості життя своїх громадян, має враховувати політичні, економічні, соціальні умови її реалізації.

Події на Донбасі мають і економічний, і дуже важливий психологічний вплив на українське суспільство та Українську державу. Міф про те, що Донбас годує всю країну, який дуже довго – і, слід зазначити, доволі вдало – формувався місцевими можновладцями та дуже міцно вкоренився у свідомості місцевих жителів, зруйнований суворою реальністю. І якщо цього, можливо, ще не розуміють жителі окупованих територій, то все глибше усвідомлюють ті, хто їх залишив, хто животіє поблизу так званої лінії розмежування, хто працює на підприємствах Запорізької, Дніпропетровської, Харківської областей. Але, поряд із цим, загалом позитивним, хоч і дуже болючим наслідком, війна на Донбасі породила цілу низку викликів та загроз соціопсихологічного характеру.

Зокрема, істотно змінився соціальний статус окремих професій. Так, через значне скорочення (а в окремих випадках – і повну зупинку) роботи шахт цілком реальною видається зміна соціальної ролі шахтарів, яка впродовж усього періоду незалежності була важливою складовою політичного життя країни.

Перенасичення зброєю та близькість непідконтрольних Україні територій призводить до високого рівня загрози терористичних актів, проявів бандитизму і складної криміногенної ситуації. Неминучим наслідком стало ускладнення криміногенної ситуації в регіонах, далеких від тимчасово окупованих територій.

Кровопротиття і гостре політичне протистояння посилює агресивні настрої в суспільстві, налаштування на вирішення будь-яких суперечок і конфліктів нелегітимними методами, аж до застосування сили та зброї. Формується прагнення швидких і простих рішень, що супроводжується загрозами дегуманізації та криміналізації суспільства в цілому. Вже сьогодні часто люди, котрі до подій на Донбасі (точніше – до Революції Гідності) були добрими сусідами або навіть друзями, стали ворогами, посварилися й не підтримують жодних стосунків. На жаль, у таких ситуаціях на перший план виходять емоції, слова обвинувачення та помста. І з часом ці люди тільки утверджуються у своїх переконаннях: вони залишаються при своїй думці й абсолютно не сприймають

іншої. Це може стати каталізатором поглиблення ціннісного розколу і нетолерантності, атомізації суспільства.

Відповідно, необхідно концентрувати зусилля на подоланні проявів масової агресії та запобіганні їм у майбутньому, задіювати для цього комплекс правоохоронних інструментів, методів психологічного впливу, вести роз'яснювальну роботу і пропаганду.

В Україні існує реальна загроза втрати дієздатності державних структур і ослаблення державного суверенітету над територією. Головний чинник – правовий нігілізм із боку не тільки громадян, а й представників влади та цілих державних інституцій.

Легітимність влади неможлива без жорсткого дотримання законодавства всіма без винятку, застосування однакових покарань до всіх без винятку. Критичним моментом у подоланні корупції має стати докорінна зміна судової системи, забезпечення прийняття судових рішень виключно на засадах правосудності. Саме для цього необхідно повністю задіяти можливості зовнішнього впливу на судову систему.

Водночас, слід зазначити, що влада має забезпечувати виконання законів навіть із застосуванням сили.

Катастрофа Донбасу вже спричинила величезні економічні втрати для України і продовжує щодня потребувати гігантських обсягів фінансування на утримання і переозброєння армії, на соціальну допомогу, на відновлення інфраструктури постраждалих територій, на допомогу вимушеним переселенцям по всій країні. У поєднанні з глибокою економічною кризою це неминуче викличе масштабну бідність населення, значення якої багатократно посилюється через нерівність та навіть поляризацію за доходами, за можливостями захисту своїх прав; масове використання влади для особистого збагачення і формування відповідних кланів із підконтрольними силовими структурами. Своєю чергою, поєднання бідності, нерівності і корупції неминуче створює живильне середовище для сприйняття як ліво-, так і праворадикальної риторики. Відповідно, руйнуються традиційні світоглядні орієнтації, натомість формується база для появи та розвитку асоціальних ідеологій і практик.

Конче необхідна протидія за такими напрямками:

– боротьба з корупцією, результатом якої стане не тільки зменшення масштабів різноманітних хабарів, а й демонстративно-показове покарання винних із вищих щаблів державної влади;

– зниження масштабів економічно необґрунтованої нерівності, принаймні в державному секторі;

– цілеспрямована підтримка родин, які з незалежних від них причин опинилися за межею бідності, та працевдатних осіб;

– створення робочих місць із прийнятними умовами та оплатою праці;

– прозорість бюджетних надходжень і витрат, включно з державними закупівлями та податковою системою;

– зміна політики оплати праці.

Цілий комплекс проблем пов'язаний з масовим вимушеним внутрішнім переміщенням людей з регіону конфлікту. Насамперед, **принципово помилковим видається поділ жителів Донбасу за їх місцем перебування відносно лінії бойових дій: не всі, хто залишився на тимчасово окупованих територіях, є сепаратистами, і не всі, хто виїхав звідти, – гарантовано проукраїнськи налаштовані.** Сумніви викликає, зокрема, впевненість у тому, що більшість вимушених переселенців залишили своє житло з ідеологічних міркувань, а не керуючись прагненнями безпеки.

Сам по собі перетин кордонів аж ніяк не змінив їхніх переконань: ті, хто принципово підтримував ідеї сепаратизму, – поділяють їх досі. Перебіг подій на Донбасі викликав помітні психологічні зрушення у значної їх частини, але не в усіх. Частина, навпаки, загострила своє несприйняття української влади через матеріальні труднощі, нереалізацію своїх очікувань, часто необґрунтованих і нічим не виправданих. Але, у кожному разі, з цим треба рахуватися, особливо в контексті формування інтеграційної політики.

Оцінюючи перспективи амністії осіб, не запламованих кров'ю, і показового покарання винних у розпалюванні сепаратизму в контексті інтеграційної політики, слід розуміти, що ці процеси не обмежуються територією Донецької та Луганської областей, – не все однозначно і в інших регіонах, традиційно зорієнтованих на Росію. **Механізми порозуміння, включно з примиренням, каяттям та покаранням, можуть бути різні, – у світі нагромаджено величезний досвід, який слід докладно проаналізувати й вибрати те, що може бути адаптоване до українських реалій.**

Дуже багато переселенців, попри загрозу нових обстрілів, хочуть і намагаються переїхати до поселень, розміщених максимально близько від їхніх рідних домівок, або навіть повернутися на окуповані території. ...Водночас це створює додаткове навантаження на території, які приймають внутрішньо переміщених осіб і які самі переважно і без того перебували у вкрай поганому стані.

Багато працездатних переселенців не мають роботи, а отже разом з родинами потребують допомоги. Через руйнування об'єктів соціальної інфраструктури у вкрай складній ситуації опиняються люди похилого віку, інваліди, хронічно хворі. Зростання масштабів дитячого сирітства і безпритульності, за відсутності належної роботи, не лише провокує збільшення кількості дітей, які не отримують освіти, а й є потенційною загрозою зростання злочинності.

Тривалі воєнні дії та постійне розширення їх учасників створюють проблеми поствоєнного синдрому і ресоціалізації демобілізованих, і часто — членів їхніх родин.

Водночас необхідно підкреслити позитивні зміни соціопсихологічної ситуації в Україні, викликані подіями на Донбасі:

- прискорився інтегративний розвиток української політичної нації, суспільство згуртовується навколо ідеї розбудови незалежної держави;

- посилення соціальних зв'язків багатократно відбилося у зростанні соціального капіталу, зокрема завдяки налагодженню принципово нової системи контактів між абсолютно не знайомими людьми;

- саме усвідомлення суспільної небезпеки і прагнення її уникнути зумовило масовий волонтерський рух, який є найбільш очевидним і яскравим виявом зміцнення громадянського суспільства та його соціальної ролі, зокрема пов'язаної із заміщенням дій держави;

- утворилася альтернативна офіційним ЗМІ інформаційна система, у формуванні й використанні якої бере участь значна частина українців, передусім молодого та середнього віку, що, вочевидь, сприяє розвитку демократичного суспільства.

Події на Донбасі, а радше – агресія Російської Федерації, спричинили істотне зростання в українців відчуття національної гідності. Відбуваються прискорене формування української громадянської нації, згуртованість довкола ідеї соборності і незалежності держави. За даними Інституту соціології НАН України, у 2002 р. передусім громадянами України прочувалися 42,9 % жителів (32,4 % жителів Донбасу), у 2013 р. – 50,7 % (41,7 % жителів Донбасу), а в 2015-му – 57,5 % (на жаль, лише 38,6 % жителів Донбасу); до того ж Донбас виявився єдиним регіоном, де частка жителів, які передовсім ідентифікують себе як громадяни України, за останні два роки зменшилася. А саме відчуття жителями Донецької та Луганської областей своєї належності до єдиної української нації є надзвичайно важливим чинником інтеграційного процесу.

Такі революційні зміни суспільного менталітету слід вітати. Вони можуть стати фундаментальною основою інтеграції суспільства, формування підтриманої масами національної ідеї. І, мабуть, не так важливо, що немає її чіткого формулювання, – рано чи пізно воно визріє. Головним видається те, що дедалі більше жителів України вважають себе представниками всієї країни, а не жителями свого регіону, міста або села. Поширені в деяких ЗМІ обвинувачення українців у етнічному націоналізмі спростовує вкрай низька частка осіб, які вважають себе передусім представниками свого етносу (за даними Інституту соціології НАН України, 3,0 % у 2002 р. і 3,1 % в 2015-му). Це свідчить про формування в Україні модерної громадянської нації.

Гуманітарна катастрофа на Донбасі, необхідність постійної допомоги величезним масам людей, які втратили своє житло, роботу, засоби до існування, необхідність допомоги армії, яка не мала найнеобхіднішого, багатократно прискорили розвиток в Україні громадянського суспільства. Окремі його структури ще дуже крихкі й недосконалі, можуть стати легкою здобиччю антидержавницької пропаганди. Тому надзвичайно важливо їх підтримувати, сприяти посиленню їхньої ролі в країні, – але **водночас і запобігати появі та розвиткові квазігромадянських утворень і набуття ними кримінального характеру**. Протидією цьому можуть стати співпраця влади зі структурами громадянського суспільства, усвідомлення неурядовими організаціями того, що в цивілізованій країні допустимі виключно ті громадянські ініціативи і засоби боротьби за свої інтереси, які відповідають імперативам Декларації про права людини.

Тривале військове протистояння та побільшення людських втрат, перебування населення на окупованих і прилеглих до них територіях під інформаційним впливом російської пропаганди посилюють непорозуміння й протистояння в суспільстві. Їх подолання потребує величезної роз'яснювальної та пропагандистської роботи, до якої мають долучитися всі, хто впливає на формування світогляду людей, – освітяни, журналісти, депутати всіх рівнів. Ця копітка праця потребуватиме довгого часу і має стати невід'ємною частиною складного й комплексного процесу інтеграції та консолідації українського суспільства, зміцнення патріотизму та української громадянської ідентичності людей.

Говорячи про інтеграцію українського суспільства, слід мати на увазі і подолання поділу за ставленням до подій на Донбасі, до геополітичного напрямку розвитку (примітивізуючи: європейського проти євроазійського шляху), до стандартів особистісного вибору і неминучої відповідальності за нього vs державного патерналізму. **Попри все розчарування у т. зв. «ДНР» та «ЛНР», чимало жителів тимчасово окупованих територій залишаються далекими від визнання своїх помилок і від усвідомлення своєї належності до українського суспільства**. Водночас необхідно усвідомлювати принципові відмінності соціополітичного розвитку суверенної і тимчасово окупованої території України після 2014 р.: якщо суспільні трансформації в суверенній частині спрямовані на громадянську суб'єктність людини, то на тимчасово окупованій частині — навпаки, на перетворення людини в об'єкт політики. Безперечно, зрушення в політиці, в ментальності можновладців, у суспільній свідомості дуже повільні через спротив представників владних структур різного гатунку, але вони відбуваються. За таких умов чим далі тим більше жителі двох частин України різнитимуться за здатністю користуватися політичними й економічними свободами, за прагненням патерналізму і відданістю демократичним принципам.

Порозуміння між тими, хто прагнув об'єднання з Росією (відокремлення від України), і тими, хто не шкодував життя у боротьбі за українську соборність, передбачає, зокрема, і усвідомлення допущених помилок, і визнання права кожної сторони на власну позицію, і пошук розумного компромісу. Основою має стати культивування значущості українського громадянства та об'єднання зусиль для розбудови справді соціальної правової демократичної держави.

Більшість країн, які пережили події, схожі на ті, що відбулися на Донбасі, здійснювали цілеспрямовану політику інтеграції суспільства. Це означає не розробку вузько орієнтованих заходів, а відповідний акцент усіх державних дій.

Розвиток подій на Донбасі за будь-яких умов чинитиме потужний вплив на загальну економічну ситуацію в країні, на спроможність бюджету фінансово забезпечити державні зобов'язання, врешті-решт – на рівень безробіття та доходи населення країни. Безперечно, це слід відповідним чином враховувати в державній політиці. Але жодні поточні обставини не можуть змінити загальну ідею інтеграції українського суспільства.